

ZÂHİRÎ VE BÂTİNÎ FIKİH: GÜMÜŞHÂNEVÎ ÖRNEĞİ*

Yusuf ŞEN**

Özet

Fıkıh kelime olarak bilmek, kavramak, en ince ayrıntılara vakıf olmak anlamlarına gelmektedir. Allah bir kimsenin hayrını murat ederse onu dinde anlayışlı ve dini hükümleri bilip yaşamada firsat sahibi yapar. Bu çerçevede İmam Azam Ebû Hanîfe de fikhı "kişinin hak ve sorumluluklarını bilmesidir" şeklinde tarif etmiştir.

Fıkıh ilmi, zâhirî olarak, insanın dış organlarıyla hayatında uyguladığı ibadetlerden muamelat hükümlerine kadar her alanla ilgilendiği gibi bu hükümlerin manalarıyla da ilgilenir. Örneğin, ibadetler belirli şartlar dâhilinde yerine getirilirken bâtununu ilgilendiren kurbîyyet, huşu, niyyet, tadil-i erkân, takva konularından uzak kalınamaz.

Fıkıhla tasavvuf tarihsel süreci paylaşan iki ilim dalı olarak zâhir ve bâtını birleştirmiş, birçok başarılarla örneklik oluşturmuştur. Zâhirî fikh âlimleri, fikhî hükümleri şer'î delillerden istinbât ettiği gibi bâtunî âlimler olan sûfîler de bâtunî fikhin esaslarını ortaya koymuşlardır. Bu makalede zâhirî ve bâtunî fikhin tarihsel sürecinden bahsedilecek ve bu sürecin müşahhas birleştiricilerinden biri olan Ahmed Ziyâuddîn Gümüşhânevî'nin hayatından örnekler verilerek açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bâtunî fikh, Zâhirî fikh, Gümüşhânevî

EXTERIOR AND ESOTERIC FIQH: IN GÜMÜŞHANEVÎ'S PRIVATE FIELD

Abstract

The word meanings of fiqh are to cognize, to be acquainted with, to be wise to, and to realize. If Allah desires one's goodness, makes him a scribe on religious principles. Allah makes this person tactful on religious principles and well-informed about knowing and living the religion. Within this scope, Imam Azam Ebu Hanîfe describes fiqh as "one's consciousness of the beneficial and unfavourable religious principles".

Science of fiqh is not only related to the man's worship applied with his external organs in his life, transactions principles and all other study fields but also it is related to these provision's meanings. For instance, while the worships are carried out certain conditions, it is a worship that is far from the esoteric subjects and it is an affinity, submission to God, intention, taqwa, worship approved and retained from evil.

As two participants of the same historical process fiqh and Islamic Sufism reunited the exterior and the esoteric, and have served as a good model for many successes. Just like the exterior fiqh scholar's subtracting fiqh judgements from the Shari'a evidences, esoteric scholars, who are sufîs, have also revealed the esoteric fiqh principles. In this article, the historical process of exterior and esoteric fiqh will be mentioned and it will be tried to explain with sample cases from the life of Ahmed Ziyâuddîn Gümüşhânevî who is a concrete unifying sample of this process.

Keywords: Exterior fiqh, Esoteric Fiqh, Gümüşhânevî.

* 03-05 Ekim 2013 tarihlerinde I. Uluslararası Ahmed Ziyâuddîn Gümüşhânevî Sempozyumunda sunulan "Ahmed Ziyâuddîn Gümüşhânevî Özelinde Zâhirî ve Bâtunî Fıkıh" bildirisinin makale formatına dönüştürülmüş şeklidir.

** Yrd. Doç. Dr. Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, (ysen@bayburt.edu.tr)

I. Giriş

Osmanlı devletinin son dönemi 1813-1893 yıllarında yaşayan, ilim ve amel, madde ve mana bakımından kendi döneminde oldukça etkili olan, Ahmed Ziyâuddîn Gümüşhânevî, te'lif eserleriyle, yetiştirdiği birçok öğrencisiyle zamanının mutasavvıfı, muhaddisi, fakihî ve âlimi olmuştur.

Ahmed Ziyâuddîn Gümüşhânevî, yaşadığı dönemde Osmanlı padişahlarını etkilemiş ve onların teveccühünü kazanmıştır. O, İslam'ın zâhiren ve bâtinen nasıl anlaşılıp yaşanması gerektiğini ortaya koyarak sâliklerine ve yaşadığı topluma irşâd faaliyetlerinde bulunarak, gerçek bir âlim portresi çizmiş, Osmanlı Devletinin içte ve dışta en güzel temsilcisi konumunda olmuştur.

Gümüşhânevî, İslam'ın hükümlerinin zâhir ve bâtın anlamlarının, dünya ve ahiret dengesinin nasıl olması gerektiğini kendi yaşamı olan *seyr-i sulûkünde* ortaya koyarak, şeriatin ve onun içselleştirilmesi olan tasavvufun yaşadığı zamana göre önde gelen isimlerinden biridir. İslami ilimlerde çeşitli eserler yazan, ilmiyle âmil ve kendisinden sonra gelenlere yön veren bir ilim, fikir ve gönül adamıdır. O'nun bütün çabası İslam'ın doğru anlaşılıp yaşanması içindir. Çünkü şeriatın maksatlarının bilinmesi, ulvî hedeflerinin anlaşılması demektir.¹

İnsanların dünya ve ahirette mutlu olmaları için gönderilen İslam'ın emir ve yasaklarının Şâri'in maksadına uygun olarak anlaşılması, nasların zâhir ve bâtın anlamlarının bu maksada göre anlaşılarak hayata uygulanıp yaşanması fakihler, sûfiler ve gerçek âlimler vasıtasıyla olmuştur.

Hz. Peygambere gelen vahiyler, yirmi üç yıllık sürecin sonunda tamamlanmış ve sahabe tarafından tatbikatıyla ortaya konulmuş ve daha sonra sözlü olarak başlayan İslami ilimler hicri 2. Asırdan itibaren yazılı hale gelmeye başlamıştır. Bu ilimlerin temel amacı, İslami hükümlerin doğru anlaşılması, yaşanması ve geniş insan kitlelerine sahih kaynaklardan doğru bir şekilde ulaştırılması olmuş, insanlığın, hikmet-i teşriye uygun olarak, İslam toplumu içerisinde mutluluğu hedeflenmiştir.

Cibril hadisinde belirtildiği üzere,² Cibril'in Hz. Peygamber'e insan suretinde gelerek, İslam Nedir? İman Nedir? İhsan Nedir? gibi konularda sorular

¹ Kahraman, Abdullah, *Fıkıh Usûlü*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2012, s. 295.

² Abdullah b Ömer'in, babası Hz Ömer'den naklettiği bu hadis şöyledir: "Bir gün Rasûlullah (s.a.v)'in yanında bulunduğumuz sırada âniden yanımıza, elbisesi bembeyaz, saçları simsiyah bir zat çıkageldi Üzerinde yolculuk eseri görülüyor, bizden de kendisini kimse tanıyordu. Doğru peygamber (sas)'in yanına oturdu ve dizlerini onun dizlerine dayadı. Ellerini de uylukları üzerine koydu Ve: "Ya Muhammed! Bana İslâm'ın ne olduğunu söyle" dedi Rasûlullah (sas): "İslâm; Allah'tan başka ilâh olmadığına, Muhammed'in de Allah'ın Rasulü olduğuna şehadet etmen, namazı dosdoğru kılman, zekâtı vermen, Ramazan orucunu tutman ve gücün yeterse Beyt'i hac etmendirdir" buyurdu O zat: "Doğru söyledin" dedi Babam dedi ki: "Biz buna hayret ettik Zira hem soruyor, hem de tasdik ediyordu" "Bana imandan haber ver" dedi Rasûlullah (sas): "Allah'a, Allah'ın meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine ve ahiret gününe inanman, bir de kadere, hayrına şerrine inanmandır" buyurdu. O zât yine: "Doğru söyledin" dedi. Bu sefer: "Bana

yöneltmesi İslami ilimlerin ortaya çıkmasının bir referansı olabilir. İslam nedir? Sorusuna ve verilen cevaplara bakıldığında namaz, oruç, zekât, hac konularını inceleyen fıkha; İman Nedir? Sorusuyla i'tikadi konuları inceleyen kelim ilmine; İhsan Nedir? Sorusuyla da tasavvuf ilmine işaret edildiği göz ardı edilmeyen bir gerçek olduğu ortadadır.³ Çünkü sorulan soruların ve verilen cevapların özü, bu ilim dallarında eser verenlerin konusu olmuştur.

Makalemizde fakihler ve sûfiler arasındaki tartışmalara girmeden⁴ İslam'ın zâhiren ve bâtınen nasıl anlaşılıp uygulanması gerektiği konusunu, Ahmed Ziyâuddîn Gümüşhânevî'nin İslami yaşantısında ortaya koyduğu örneklerle açıklamaya çalışacağız. Gümüşhânevî örneğinde zâhirî ve bâtınî fıkıhın anlaşılması için önce O'nun hayatının ve ilmi kişiliğinin tanınması gerekir.

II. Gümüşhânevî'nin Hayatı ve İlmi Kişiliği

Ahmed Ziyâuddîn Gümüşhânevî, hicrî 1228, miladi 1813 yılında Gümüşhane'nin Emirlere Mahallesi'nde dünyaya gelmiş, doğduğu yere nispetle Gümüşhânevî ismiyle anılmıştır.⁵ Babası Mustafa Efendi ticaretle uğraşmış, kendisine yardım etmesi için oğlu Ahmed Ziyâuddîn Gümüşhânevî'yi zaman zaman yanında bulundurmuş, Gümüşhânevî de babasına elinden gelen yardımı esirgememiştir. Dört yaşında Kur'an'ı öğrenmiş, sekiz yaşında Kur'an'ı hıfz etmiştir. Babasının işi gereği on yaşında Trabzon'a yerleşmiştir.⁶ Dini eğitim ve öğretimine on yaşına kadar Gümüşhane'de on yaşından sonra ise Trabzon'da devam etmiş, Şeyh Osman Efendi ve Şeyh Halid es-Saîdî gibi âlimlerden sarf, nahiv ve fıkıh okumuştur.⁷ Abisi askerden gelene kadar babasına yardımcı olan Gümüşhânevî'nin⁸ ilme olan aşkı gün geçtikçe artmış, abisinin askerden dönüşü akabinde amcası ile İstanbul'a gelmiş, Beyazıt ve Mahmud Paşa Medreselerinde arzu ettiği ilim tahsiline başlayarak aklî ve naklî ilimleri öğrenmiştir. Zamanın

ihсандan haber ver" dedi. Rasûlullah (sas): "Allah'a O'nu görüyormuşsun gibi ibadet etmendir. Çünkü her ne kadar sen onu görmüyorsan da, O seni muhakkak görür" buyurdu. "O halde bana alâmetlerinden haber ver" dedi. Peygamber (sas): Bundan sonra o zat gitti. Ben bir süre bekledim. Sonunda Allah Rasûlü bana: "Ya Ömer! O soru soran zatın kim olduğunu biliyor musun?" dedi. "Allah ve Rasûlü bilir" dedim." "O Cibrîl'di. Size dininizi öğretmeye gelmişti" buyurdular. Buhârî, İman 1; Müslim, İman 1.

³ Çeker, Orhan, *Fıkıh Dersleri I*, Seha Neşriyat, İstanbul 1994, s. 14; Köksal, İsmail, "Fıkıh ve Tasavvuf İlişkisi" *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 1999, c. 4, sayı: 2, s. 83.

⁴ Fakihler ve sûfiler arasındaki tartışmalar için bkz. Koca Ferhat, "Osmanlı Dönemi Fıkıh Tasavvuf İlişkisi: Fakırlar ile Sofular Mücadelesinin Tarihi Serüveni", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/1, c. 5, sayı:1 s. 73-131.

⁵ Mustafa Fevzi b. Numan, *Hediyetu'l Halidîn fî Menakıb-ı Kutbi'l-arifin Mevlana Ahmed Ziyâuddîn b. Mustafa el-Gümüşhânevî*, İstanbul 1895, s. 16.

⁶ Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, Meral Yayınları, İstanbul t.y. c. 1, s. 102.

⁷ Gündüz, İrfan, "*Ahmed Ziyâuddîn Gümüşhânevî*", DİA, İstanbul 1996, s. 276.

⁸ Hocazade Ahmed Hilmi, "*Mevlana Ahmed Ziyâuddîn Gümüşhânevî*", *Ceride-i Süfiyye*, 1330, s. 6.

ileri gelen âlimleri Hafız Muhammed Emir, Abdurrahman Harpûtî (1167/1756) ve Laz Osman'dan dersler okumuştur.⁹

Beyazıt ve Mahmud Paşa medreselerinde zaman zaman hocalarına vekâlet etmiş, ilmini tamamladıktan sonra buralarda müderrislik yaparak ilim halkalarını genişletmiş eserler vermeye başlamıştır. Talebelerine İslami İlimler olan Hadis, Fıkıh, Tefsir ve Tasavvuf konularında birçok eser okutmuştur. Bu eserlerden bazıları şunlardır:

İmam Malik'in *Muvatta'*, İmam Şafî ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'leri, Kütüb-ü Sitte, Deylemî'nin *Müsnedu'l-firdevs*'i; Ebû Hatim et-Temîmî'nin *Sahih*'i; Darekutni'nin *Sünen*'i; Hâkim'in *Müstedrek*'i; İbn Esir'in *Nihaye*'si; Cevheri'nin *Sıhah*'ı; Şürûnbülâlî, Timurtâşî, Remlî, Hasköyî, Lâkânî, Münâvî, Halebî, Cürcânî, Taftazânî, Sadru's-Şeria, Molla Hüsrev ve Merğînânî'nin fıkha dair eserleri.

Kadıhan, Saatî, Ebu'l-Behâ, Mevsilî, Rûmî, İbnu'l-Hümâm, Neseî, Kudûrî, Maturidî ve Eşarî'nin eserleri,

İmam Nevevî'nin *Riyazu's-salihîn* ve *Hadis-i Erbain*'i, İbn Hacer el-Askalani'nin *Fethu'l-Bâri*'si, Aynî'nin *Umdetu'l-Kârî*'si, Kastallanî'nin *İrşâdu's-Sârî* ve *Mevahibu'l-Ledunniye*'si, *Tevsih*, *Tenkîh* ve *Tavzih* isimli Müslim Şerhleri, el-İrâkî'nin *el-Gunyetu'l-hadis*'i, Suyûtî'nin *el-Câmiul-Kebir* ve *Sagîr*'i ve mezkûr müelliflerin fıkıh ve hadis alanındaki diğer eserleri.

50

Gazali'nin *İhyâ*'sı; İbn Arabî'nin *Fütuhatu'l-Mekkiyyesi*; Seyyid Ahmed er-Rifâî'nin *Vesâyâsı*; Abdülkadir Gîlanî'nin *Gunyetu't-Tâlibîni*; Seyyid İbrahim ed-Desûkî'nin *Vesâyâsı*; Ahmed b. Atâullah el-İskenderî'nin *et-Tenvir fi iskâti't-tedbiri*; Ebu'l Hasan eş-Şazeli'nin *el-Ahzabı*; el-Ensarî'nin *Menâzilü's-sâirini*; Sühreverdî'nin *Avârifü'l-ma'arifi*; Ebu Talib el-Mekkî'nin *Kütü'l-kulûbu*; İmam Nevevî'nin *el-Ezkâr*'ı; Kirmânî'nin *el-Kevâkibu'd-Dürriyye'si*; Aclunî'nin *el-Menhalü'l-Cârî* eserlerini.

Râzi'nin *Tefsiru'l-Kebiri*; Zemahserî'nin *Keşşafı*; Beydavî'nin tefsiri; Ebu's-Suûd Hatib es-Sernûbî'nin tefsirleri; Kurtubî'nin tefsiri; Hatib el-Kazvinî, Abdülvehhab eş-Şârânî, Necmeddin Atâ, Aliyyu'l-Kârî, Mevlana Halid-i Bağdâdî, Ervâdî, Ahmed es-Sâvî; Şeyh Ali el-Buharî'nin telifatları.¹⁰

İslâmî ilimlerden öğrendiklerini hayatına tatbik eden Gümüşhânevî, Mevlânâ Halidi Bağdâdî tarafından özel ilgiye mazhar olmuştur. Maddi ve manevi ilimlerin kutusu olan Mevlânâ Halidi Bağdâdî, Şam müftüsü Ahmed Ziyaeddin Ervâdî'yi Gümüşhaneliyi irşâd için İstanbul'a göndermiştir. Bu süreç yaklaşık onaltı yıl sürmüştür.

⁹ Hocazade, "Mevlana Ahmed Ziyâuddîn Gümüşhânevî", s. 6; Gündüz, İrfan, *Gümüşhânevî Ahmed Ziyâuddîn Hayatı-Eserleri-Tarikat Anlayışı ve Hâlidîyye Tarikatı*, Seha Neşriyat, İstanbul t.y. s. 21-24.

¹⁰ Gündüz, *Gümüşhânevî Ahmed Ziyâuddin*, s. 18-20.

1847 ye kadar ilmi icazetlerini tamamlayıp tarikattaki hilafetini aldıktan sonra 1863 yılında padişahın kendisine tahsis ettiği vapurla birçok öğrencisi ile birlikte hacca gitmiştir.¹¹ Gümüşhânevî, hac yolculuğu esnasında Mısır'a uğrayarak Mevlana Halid'in halifesi Şeyh Macid ve Küçük Âşık Efendi ile görüşmüş, fikir alış verişinde bulunmuştur. 1877 yılında yaptığı ikinci hacdan sonra üç yıl Mısır'da kalmış, Ramuz okutmuştur.¹²

1877-1878 Osmanlı-Rus harbine katılarak Kafkas cephesinde görev alan Gümüşhânevî, Trabzon yoluyla Kars'a giderek düşmana karşı, müritleriyle birlikte savaşmış¹³ onlara manen moral kaynağı olmuştur.¹⁴

İkinci haccında Medine-i Münevvere muhafızı Emin Paşa'nın kerimleri Seher Hanımla evlenmiştir. Sonra İstanbul'a dönmüş, 1893 yılında vefat etmiştir. Kabirleri Süleymaniye Camii haziresinde bulunmaktadır.¹⁵

Gümüşhânevî'de zâhirî ve bâtinî fıkıh anlayışının ortaya konulabilmesi için bu kavramların açıklanmasının uygun olacağı kanaatindeyiz.

III. Zâhirî ve Bâtınî Fıkıh Kavramları

A. Zâhirî Fıkıh Kavramı

Fıkıh, İmam Ebu Hanife'nin tarifıyla “*kişinin hak ve sorumluluklarını bilmesidir.*”¹⁶ Başka bir tarifle “müctehitlerin dayandığı tafsili delillerden istinbât ettiği şer'i ve amelî hükümleri¹⁷ veya “*mesâil-i şer'iyye-i ameliyye*”yi bilmektir.¹⁸ Zâhirî fıkıh ise insanın dış organlarına taalluk eden, fiiller, ibadetler, insanlar arası muameleler başta olmak üzere insanların ibadetleri olan namaz, oruç, zekât ve haccın nasıl yapılacağını açıklar. Zâhirî hükümler emir ve yasaklar olarak iki kısımda değerlendirilir. Namaz kılmak,¹⁹ oruç tutmak,²⁰ zekât vermek,²¹ hacca gitmek²² emredilenler; hırsızlık,²³ içki içmek,²⁴ adam öldürmek²⁵ yasaklanan

¹¹ Mustafa Fevzi, *Hediyyetu'l Halidin*, s. 41; Gündüz, *Gümüşhânevî Ahmed Ziyaüddin*, s. 70.

¹² Gündüz, *Gümüşhânevî Ahmed Ziyaüddin*, s. 71.

¹³ Gündüz, *Gümüşhânevî Ahmed Ziyaüddin*, s. 75, 76.

¹⁴ Mustafa Fevzi, *Hediyyetu'l Halidin*, s. 45; Gündüz, *Gümüşhânevî Ahmed Ziyaüddin*, s. 75-76.

¹⁵ Mustafa Fevzi, *Hediyyetu'l Halidin*, s. 61; Gündüz, *Gümüşhânevî Ahmed Ziyaüddin*, s. 79.

¹⁶ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1985, c. 1, s. 14.

¹⁷ Hallaf, Abdulvehhab, *İlmü Usûli'l-fikh*, Eda Neşriyat, İstanbul 1991, s. 11; Şa'ban, Zekiyüddîn, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, çev.: İbrahim Kafi Dönmez, TDV. Yayınları, Ankara 1990, s. 23.

¹⁸ Berki, Ali Himmet, *Açıklamalı Mecelle*, Hikmet Yayınları, İstanbul t.y. s. 17.

¹⁹ el-Bakara, 2/43.

²⁰ el-Bakara, 2/183.

²¹ el-Bakara, 2/43.

²² el-Bakara, 2/196.

²³ Mâide 5/38.

²⁴ Mâide, 5/90.

²⁵ Nisa, 4/29.

hükümlerdir.²⁶ İnsanları ilgilendiren ibadetler, muamelat ve cezalara ait hükümler zâhirî fıkıhın konusudur. Fıkıhın veya İslam hukukunun incelediği ibadetler; ticaret, nikâh, talak, kısas vb konular insanların fiilleriyle gerçekleşir. Bunların şeklen anlaşılıp yerine getirilmesi, *zâhirî fıkıh*²⁷ yani şeriat hukuku olan *İslam hukuku* ile ilgilidir. Fakihlerin incelediği bir alandır.

B. Bâtınî Fıkıh Kavramı

Bâtınî fıkıh ise, *ilmü'l-kulüb, el-fıkhu'l-vidani*,²⁸ olarak da bilinen tasavvuftur.²⁹ Tasavvuf şekilden çok manaya, zâhirden çok bâtına, suretten çok sîrete önem veren bir alan olarak, *zühd, takva, huşu, ihlas, tezkiye* gibi bâtınî hükümlerin sûfiler tarafından incelendiği, Hz Peygamber'in hayatının gerçek manada içselleştirildiği, İslam'ın yaşama aktarılmasıdır. Tasavvufun bir anlamı da kulun ihsan duygusu içerisinde olmasını kazandıran bir ilim, diğer bir ifadeyle *bâtınî fıkıhtır*.³⁰ Kalbe ait konularda emir ve yasaklar bulunmaktadır. Emirler, *ihlas, doğruluk, huşu*,³¹ *tevekkül*; yasaklar ise *küfür*,³² *nifak, kibir* ve benzerleridir.³³

IV. Zâhirî ve Bâtınî Fıkıh İlişkisi

Şâri Teâla'nın bir kanunu olarak her şey, madde-mana, iç-dış, dünya-ahiret şeklinde zıddı ile kaimdir. İnsan da beden ve ruhtan meydana gelmiştir. Dış organları et ve kemikten olduğu gibi ruhu, maneviyatı, takvası, samimiyeti ve kalbi duyguları vardır. Bunlar birbirinden ayrılmayan unsurlar olarak bir bütündür. Bedeni ilgilendiren şeriatın ahkâmı yerine getirilirken *niyetin, ihlasın, huşunun ve tasdikinin* olmaması bu gayret ve çabaları boşa çıkarmakta, Allah katında bir anlam ifade etmemektedir.

Nasların ruhu ve lafzı bir insanın bedeni ve ruhu gibidir. Beden olmadan ruh olamayacağına göre ruh olmadan da beden olamaz. Her ikisi birbirine bağlı olarak ve bütünlük içerisinde olmak zorundadır.

İnsanların bir arada yaşayarak oluşturduğu toplumların hayatiyetini sürdürmesi hukuk ve ahlak kurallarına uymaya bağlıdır. Hukuk dış dünyaya yansıyan eylemlerle ilgilenirken, ahlak daha çok insanların iç, vicdani yönleriyle ilgilenir. Mamafih bu demek değildir ki hukuk, ahlakı insanın tinsel yapısını hiç ilgilendirmez.³⁴ Örneğin, hukuk, sözleşmelerde kullanılan kelimelerin anlamlarını

²⁶ Şa'ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 200; İz, Mahir, *Tasavvuf*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1997, s. 33.

²⁷ Köksal, "Fıkıh ve Tasavvuf İlişkisi" s. 85.

²⁸ Keskiöğlü, Osman, *Fıkıh Tarihi ve İslam Hukuku*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1988, s. 14.

²⁹ Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara 1997, s. 689-695.

³⁰ Köksal, "Fıkıh ve Tasavvuf İlişkisi" s. 85.

³¹ İsrâ, 17/109.

³² el-Bakara, 2/161.

³³ İz, *Tasavvuf*, s. 33.

³⁴ Kılıçoğlu, İsmail, *Ahlak-Hukuk İlişkisi*, MÜİFV. Yayınları, İstanbul 1988, s. 358-359.

ve amaçlarını dikkate alarak yorum getirir. Hukukta içsel bir saik olan hata, hile, korkutma şeklinde ikrah³⁵ yapılan işlemin sonucunu değiştirebilir. Ayrıca suçun manevi unsuru³⁶ olan fiille, failin iradesi arasındaki kasd, taksir, teammüd, kötü niyet gibi bâtinî konular hukukun düzenlediği zâhirî hayatı etkilememesi düşünülemez. Dolayısıyla hukuk, ibadetlerle birlikte muamelat konularını içeren İslam hukuku zâhir ve batın olarak bir bütündür. Zâhire göre hüküm verirken tamamen manevi hayattan uzak kalarak toplumda adaleti gerçekleştiremez.

İnsanların yerine getirmekle mükellef olduğu ibadetlerin zâhir organlara ait yönü olduğu gibi kalbe ait olan yönü de bulunmaktadır. Allah'ın yerine getirmemizi bize farz kıldığı namaz ibadetini değerlendirdiğimizde zâhir ve bâtin olarak iki yönünün olduğunu görmekteyiz. Zâhir yönüyle ilgili olarak kıyam, kıraat, rükû ve secde namazın fazları; bâtinî yani kalple ilgili olan yönü ise ihlas ve huşu olarak kalbin farzlarıdır. Fıkıhçılar, ibadet ve diğer muamelatı ilgilendiren konularda delillerden hükümleri istinbat ederken sûfiler ise kalp huzuru, huşu, hudu ve bâtinî şartları ortaya koyarlar.

Fıkıhî hükümler farz, vacip, sünnet, mubah, mekruh, haram ayırımına tabidir.³⁷ Şâri'in mükelleflerden bir fiili yapmayı veya yapmamayı istemesi veya yapıp yapmamada serbest bırakması şeklinde açıklanan teklîfi hükümlerin³⁸ yaşama aktarılmasında ve içselleştirilmesinde tasavvuf ilminin önemi büyüktür.

Ahmed Ziyâuddîn Gümüşhânevî'ye göre insanı Allah'a ulaştırmadaki zâhirî sebepler namaz, oruç, zekât, hac ve yapılan diğer taatlerdir. Kalbe ait yönü ise tasavvuf erbabının benimsediği vesilelerdir.³⁹ Gümüşhânevî, gerçek âlim ve sûfilerin benimsediği şeriat ahkâmı ile bâtinî ahkâmı bir arada tutma ilkesini benimsemiş,⁴⁰ şeriat ve tasavvufu şahsında birleştirmiş⁴¹ birbirlerini tamamlayan unsurlar olarak görmüştür.

V. Ahmed Ziyâuddîn Gümüşhânevî'de Zâhirî ve Bâtınî Fıkıh Anlayışı

Toplum hayatını tanzim eden *hukukî* ve *ahlakî* müeyyideler vardır. Fıkıhî hükümlerin temeli olan ayet ve hadislerden ilk anlaşılan lafzî, zâhir anlam, belli bir araştırma isteyen tarafına da *bâtın* yani *iç anlam* denir. İslam fikhinin içerdiği konuların zâhirî anlamı olduğu gibi bâtinî diğer bir ifadeyle iç anlamı da söz konusudur. Örneğin, namaz, hac ibadetinin zâhiren yerine getirilmesi gereken şekil şartlarının yanında iç anlamlarının, *makasidu's-Şâri* bir diğer ifadeyle

³⁵ Reisoğlu, Safa, Borçlar Hukuku, AÜSBF. Yayınları, Ankara 1977, s. 71-79.

³⁶ Bkz. Dağcı, Şamil, *İslâm Ceza Hukukunda Şahıslara Karşı Müessir Fiiller*, DİBY. Ankara 1996, s. 15-16.

³⁷ Zeydan, Abdülkerim, *el-Veciz fi usûli'l-fikh*, Desaadet, İstanbul ty., s. 30-31.

³⁸ Şa'ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 200.

³⁹ Türer, Osman, *Ahmed Ziyâuddîn Gümüşhânevî'nin Şeriat Tarikat Ve Tasavvuf Anlayışı*, Gümüşhânevî Sempozyum Bildirileri, İstanbul 1992, s. 77.

⁴⁰ Serhendî, Ammed Fârûkî, *Mektubat-ı Rabbanî*, çev.: Abdulkadir Akçiçek, Merve Yayınları, İstanbul t.y. c. 1, s. 167, (49.Mektup).

⁴¹ Türer, *Ahmed Ziyâuddîn Gümüşhânevî'nin Şeriat Tarikat Ve Tasavvuf Anlayışı*, s. 74.

hikmet-i teşriye uygun olarak huşu gibi derûnî boyutlarının bulunması gerektiği açıktır.

Ahmed Ziyâuddîn Gümüşhânevî zâhirî fikhî, insanı Allah'a ulaştırın vesileler arasında açıklarken, Osmanlı Anadolu'sunda ilmihal olarak isimlendirilen bilgilere her müslümanın sahip olmasının önemine işaret eder. İlmihal, öncelikle her müslümanın öğrenmesi gereken bilgilerdir.⁴² Allah'ın bizi yerine getirmekle mükellef kıldığı emir ve yasaklar, amelî hükümler, i'tikâdî hükümler ve ahlakî hükümler şeklinde incelenir.⁴³ Yapılmasıyla mükellef kılınan hükümler, tüm ibadet ve taatler ancak bedenen gerçekleşir. Namaz, oruç, zekât, hac ibadetlerinin nasıl yapılacağı öğrenilmesi ve tatbiki, zâhirî olarak şekli hareketleri içerir. Kıyamın, rükûnun ve diğer rükûn ve şartların yapılışı, vücut hal ve hareketleriyle gerçekleşir. Bu ibadetlerin manevi veya bâtinî şekli ise niyet, ihlas gibi daha çok bâtinî fikhî ilgilendiren yönüdür. Niyet ve ihlas olmadan ubudiyet olmaz.

Gümüşhânevî, ibadetleri Allah'a yolculuk olan *seyr ilallahı* zâhirî sebepler olarak belirtirken, şeriat ve İslam fikhî anlaşılardan *tarikât* yolculuğunun sağlıklı olmayacağı ve tarikatta *seyr-i sulûkun*, şeriate uygun olması gerektiği düşüncesindedir. Çünkü şeriat, tarikât ve hakikat basamaklarının birbirine bağlı olması, ahkâmı şer'iyyenin zâhiri bilinmeden iç anlamı olan bâtinînin anlaşılması ve *hâl olan* yaşama aktarılması mümkün değildir. Şeriat olmadan tarikât, tarikât olmadan hakikate ulaşmanın mümkün olmaması, şer'i hükümlerin bilinmemesindedir.

Ahmed Ziyâuddîn Gümüşhânevî, Allah'a ulaştırın bâtinî sebeplere işaret ederken tasavvuf erbabının ortaya koyduğu vesileleri açıklar. Bu vesilelerin ilkinin teşkil eden *ahyarın* yolunun dini vazifelerin zâhiren yapıldığı ve *ilme'l-yakîn* olarak ifade edildiği basamaktır.⁴⁴ Bu basamak her müslümanın yapması gereken zâhirin bilgisini oluşturur. *Ebrarın* yolu olan basamak ise *ahyarın* metodunda olan dini vazifelerle birlikte, mücâhede, murakabe, evrad ve ezkarın beraber yapıldığı, *ayne'l-yakîn* makamıdır. Zâhirî olarak şeriat hükümlerinin öğrenilip uygulanmasıyla başlayan bu yolculuk; Kur'an'ın "*Henüz iman kalplerine girmedi.*"⁴⁵ İfadesiyle işaret ettiği gibi hükümlerin içselleştirilip kalbe indirilmesiyle anlamlı hale gelmektedir. Üçüncü yol olan *şuttarın* yolu ise Allah'a vasil olmada kestirme bir yol olup, ilahî hakikat ve sırlara ulaşma *hakka'l-yakîn* derecesindedir. Bu yol, tövbe, zühd, tevekkül, kanaat, daimi zikir, sabır, murakabe ve rıza ile mümkündür.⁴⁶ Bâtinî fikhî olan tasavvufun asıl amacının masivadan soyutlanarak Allah'a ulaşmak olduğu Gümüşhânevî'nin takip ettiği metottan açık olarak anlaşılmaktadır.

⁴² Serin, Rahmi, *Ahmed Ziyâuddîn Gümüşhânevî'nin Camiu'l-Usul'ünde İrşad Ve Eğitim Metodu*, Sempozyum Bildirileri, Seha Neşriyat, İstanbul 1992, s. 100.

⁴³ Şa'ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 25.

⁴⁴ İz, *Tasavvuf*, s. 168.

⁴⁵ Hucurât, 49/14.

⁴⁶ Türer, *Ahmed Ziyâuddîn Gümüşhânevî'nin Şeriat Tarikat ve Tasavvuf Anlayışı*, s. 74-77.

Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhânevî'ye göre idrak olunan mevcudat, hayali mümkün olan şekiller ve cisimler ile idrak edilip anlaşılması mümkün olmayan veya kendisine bir şekil ve cisim izafe edilmeyen konular Allah'ın sıfatları ruh vb kısımlara ayrılır.⁴⁷ Dolayısıyla şekil ve mana, zâhir-bâtın, iç- dış insanın idrak etmesine göre şekillenmektedir. İnsanın, var olanı anlaması şeklen ve manen idrak etmesiyle, hikmetleri, manevi incelikleri bilmesiyledir.

Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhânevî muhabbetin sebeplerini açıklarken "*zâhirî suretler duygularla (havası hamse) idrak olunur. Bâtını şekiller manalar ve bir şeyin kemali havas ile değil basiret ile bilinir*" bir insanın sahabeyi sevmesi onun şeklini, et ve kemiğini değil ahlakını sevmesidir. Sevgilide olan ilim ve irfan fazla ise muhabbette fazla olur. Onun içindir ki Hz. Peygamber sevgisi daha fazla olmuştur.⁴⁸

Allah'a olan muhabbetin bir belirtisi de bütün mahlûkata şefkat nazarıyla bakmaktır. Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhânevî, "*onlar kâfirlere karşı şiddetli kendi aralarında ise merhametlidir*" ayetini açıklarken "onlar benim sevgime çocuğun bir şeyi sevdiği gibi bağlanırlar. Benim zikrime kuşun yuvasına sığındığı gibi sığınırırlar. Benim haram kıldığım şeylerin karşısında kaplanın kızgınlığı gibi gazaplanırlar" diyerek haramlardan nasıl kaçınılması gerektiğini vurgular.⁴⁹ Kişi Allah'a korku (havf) olmadan ibadet ederse bunun verdiği genişlik ve emniyet ile cürretten dolayı helak olur. Allah'a ibadet muhabbet ile olduğunda kişiye zor ve ağır gelmemekte⁵⁰ Allah da ona bilmediklerini öğretmektedir.⁵¹

Gümüşhânevî, ilahî aşkın hâsıl olabilmesi için marifetullahı ermek gerektiğini, Allah'ın emirlerine ihtimamdaki noksanlığın, marifetullahı anlamakta bir kusur olduğunu belirtir.⁵²

Allah'a olan aşkı üns, havf ve şevk kavramlarıyla şu şekilde açıklar. *Üns*: Cemali İlahiyi mütaala ile kalbin sürur ve ferahlığıdır. *Havf*: Bir kimse sevgiliden uzak kalma tehlikesini düşünürse ve kalbinde bundan dolayı oluşacak eleme havf denir. *Şevk*: Kişi Celali İlahinin künhüne vakıf olamayacağını anlayıp kalbinde bir talep gönlü kaplar ve ona ulaşmak için bir istek oluşur ki buna da şevk denir.⁵³

Gümüşhânevî'ye göre insanı meydana getiren ruh ve beden belirlir bir denge içerisinde olması gerektiği, aşk ve muhabbetin, ihlas ve samimiyetin, vazgeçilmez olduğu, çeşitli hırslarla kararan ruhun, kirlenen kalp ve zihnin, ahlakî gerçekleri kavrayamadığı anlaşılmaktadır. Bunun temel sebebi de kalp temizliğinin yeterince yapılmamasıdır.

⁴⁷ Gümüşhânevî, *Ariflerin Ruhu*, çev.: İbrahim Ekin, Mavi Yayınları, İstanbul 2004, s. 28.

⁴⁸ Gümüşhânevî, *Ariflerin Ruhu*, s. 17.

⁴⁹ Gümüşhânevî, *Ariflerin Ruhu*, s. 71.

⁵⁰ Gümüşhânevî, *Ariflerin Ruhu*, s. 69.

⁵¹ Gümüşhânevî, *Ariflerin Ruhu*, s. 73.

⁵² Gümüşhânevî, *Ariflerin Ruhu*, s. 40.

⁵³ Gümüşhânevî, *Ariflerin Ruhu*, s. 80.

Gümüşhânevî, faizli bankacılığın başladığı dönemlerde, bağlılarını faizden korumak için muamelat konularıyla ilgili olan, *karz-ı haseni*, aktif hale getirmiştir.

Gümüşhânevî, bağlılarına, ilk olarak zâhiren îfası lazım gelen ibadetleri yapmalarını tavsiye eder, ikinci ve üçüncü merhalede kalp, ruh, sır, hafi ve ahfa dan ruhani latifelerin zikirle canlandırılmasını ve muhabbetle Allah'a seyretmelerini isterdi. Toplumun ve zamanın ihtiyaçlarına hitap eden ekonomik ve sosyal gayeleri hedef edinen bir metodu vardı.⁵⁴ Bu da bize göstermektedir ki Gümüşhânevî'nin bâtinî fıkıhla birlikte, güncel hayatın gerekleri olan konuları ihmal etmediği, İslam fıkına uygun olarak vakıf ve yetim haklarına⁵⁵ özellikle hassas olduğu görülmektedir.

Gümüşhânevî'ye göre *ruh ve nefis dengesi* ayrıca önem taşır. Ruh Allah'tan gelen⁵⁶ en iyiyi temsil ederken, nefis kötülüğü temsil eder.⁵⁷ Allah'ın insanda yarattığı nefsin tezkiye edilmesi, ruhun lehine nefsi kırarak hayat anlayışına sahip olunması gerekir.⁵⁸

Gümüşhânevî, şer'i delillere sıkı sıkıya bağlıydı. İslam fıkının temelleri olan Kur'an ve sünnete bağlılığı O'nun yaşamında görmek mümkündür. Kur'an'ın yaşama aktarılması olan sünnete bağlılığı ve hadis ilmine yaptığı katkılardan dolayı "O'nun ahlakı sünnettir" şeklinde değerlendirenler dahi olmuştur.⁵⁹ Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhânevî, insanı kâmil Allah'ın Rasûlü yolunda bir mürşit, takva ve sünnete ittibas ile ender bir şahsiyetti. Çoğu günlerini oruçlu geçirdiği biliniyordu. O talebelerine maddi ve manevi ilimler ile Hak ve hakikatı aktaran ilim adamıydı.⁶⁰ Kâdiriyye, Küfreviyye, Çeştiyye, Suhreverdiyye, Nakşibendiyye, Müceddidiyye, Mazhariyye ve Halidiyye tarikatlarından feyz ve icazet almıştı.⁶¹

Kendisini ziyarete gelenlere şeriat, tarikat ve hakikatten başka bir şey konuşmazdı. Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhânevî her zaman ihsan duygusuyla hareket etmiştir. Onun zâhirî hayatı halk içinde hakla beraber olmaktı. Bağlılarına sosyal hayat içinde bir tasavvufî yaşam öğütlerdi.⁶²

Gümüşhânevî'nin ruhsat ve azimet konusundaki uygulaması, zâhirî fıkıhla bâtinî fıkıh olan tasavvufun nasıl uygulanması gerektiğinin göstergesidir. Azimet ve ruhsat ilahî hükümlerin bir çeşididir.⁶³ Azimet, mükelleflerin tamamı için bütün durumlarda bağlayıcı genel bir kanun olmak üzere ilkten koyduğu

⁵⁴ Gündüz, *Gümüşhânevî Ahmed Ziyâüddîn*, s. 66.

⁵⁵ Serin, *İrşad ve Eğitim Metodu*, s. 98.

⁵⁶ Secde, 32/9.

⁵⁷ Yusuf, 12/53.

⁵⁸ Gündüz, *Gümüşhânevî Ahmed Ziyâüddîn*, s. 57, 58.

⁵⁹ Serin, *İrşad ve Eğitim Metodu*, s. 91.

⁶⁰ Gümüşhânevî, *Ramuz*, haz.: Lütfü Doğan, M. Cevat Akşit, Milsan 1982, c.1, s. 8.

⁶¹ Gündüz, *Gümüşhânevî Ahmed Ziyâüddîn*, s. 33-34.

⁶² Gündüz, *Gümüşhânevî Ahmed Ziyâüddîn*, s. 50.

⁶³ Çalış, Halit, *İslâm'da Kolaylaştırma İlkesi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2013, s. 116.

hükümlerdir.⁶⁴ Ruhsat ise, kulların özürlerine binaen ve onların ihtiyaçlarını gözeterek Allah'ın geçici olarak koyduğu hükümlerdir.⁶⁵ İslam fıkıhı belirli şartlar dâhilinde azimet ya da ruhsattan uygun olanını kişiye bırakırken, tasavvuf azimeti tercih eder. Gümüşhânevî, İslami hükümlerde imkânı olan her durumda azimetlere göre hareket ederdi.⁶⁶ Din ve dünya için bilinmesi gereken bilgilerle sahip olarak, haramdan korunabilmek için ruhsatları terk etmek, tevillerden kaçınmak, azimetleri ruhsatlara tercih etmek, her zaman hakka yönelik *ihsan* durumunda olmak,⁶⁷ Gümüşhânevî'nin İslami hükümleri uygulamada hassasiyet göstermesinden dolayıdır.

Gümüşhânevî, toplumun birlik ve beraberliği konusunda da gayret ve çaba sarf etmiş, öncelikle *Cami'ul-usul* eserini te'lif ederek birleştirici rol almıştır. Bu eseriyle tarikatlarda ortak olan konuları gündeme getirmiş, temelde hedefin aynı olduğunu vurgulayarak bütüncül bir bakış açısı sergilemiştir. Farklı tarikattan icazet alması ve tarikatlar arasında dayanışma *camî'ut-turuk* anlayışı bunun göstergesidir.⁶⁸ Yaşadığı topluma istikamet veren, ilimle-ameli birleştiren, Gümüşhânevî, fikirleri eserleri ve ilmi çalışmalarıyla, tarikat anlayışıyla zâhir ve bâtını kendinde birleştirmiş, aynı anlayışı toplumun kaynaşması için de sürdürmüştür. Gümüşhânevî, tarikatlarda birleştirici bir yol benimserken zâhirî ve bâtınî fıkıhı insan-ı kâmil yetiştirmede bir basamak olarak değerlendirmiştir. Beden-ruh, madde-mana, dünya-ahiret dengesini kuran aktif bir anlayışa sahiptir.⁶⁹

İnsan İslam fıkıhıyla zâhirî davranışlarını, tarikatla kalbini, duygu, düşünce ve muamelelerini; tasavvufla ise ruhunu Allah'ın rızasına göre şekillendirir. Böylece nefsinin tezkiye ederek insan-ı kâmil olur. Gümüşhânevî'nin hayatında bu süreçleri görmek mümkündür.⁷⁰

Gümüşhânevî'nin tarikatında gizli zikir (*zîkr-i hafî*) ve sohbetin benimsenmiş olması zâhir ve bâtınla ilişkilidir. Sohbetlerinde ve eserlerinde önce şer'î konulardan sonra *seyr-i sulûktan* bahsetmesi, zâhir ve bâtını birbirinden bağımsız konular olarak değerlendirmedeğinin bir göstergesi olması kuvvetle muhtemeldir.

Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhânevî "*İnsan vücudunda bir et parçası vardır o düzelirse bütün vücut düzelir, o bozuk olduğunda bütün vücut ifsat olur.*"⁷¹ şeklindeki hadis-i şerifte anlamını bulan, "*kalbi düzgün olmayanının bedeninin düzgün olması mümkün değildir*" görüşündedir.⁷²

⁶⁴ Şa'ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 222.

⁶⁵ Şa'ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 222.

⁶⁶ Gündüz, *Gümüşhânevî Ahmed Ziyâüddîn*, s. 69.

⁶⁷ Serin, *İrşad ve Eğitim Metodu*, s. 97.

⁶⁸ Gündüz, *Gümüşhânevî Ahmed Ziyâüddîn*, s. 62.

⁶⁹ Türer, *Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhânevî'nin Şeriat Tarikat Ve Tasavvuf Anlayışı*, s. 87.

⁷⁰ Türer, *Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhânevî'nin Şeriat Tarikat Ve Tasavvuf Anlayışı*, s. 77.

⁷¹ Buhârî, İman, 39; Müslim, Musâkat, 107.

⁷² Türer, *Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhânevî'nin Şeriat Tarikat Ve Tasavvuf Anlayışı*, s. 79.

Gümüşhânevî, mürşidin nasıl olması gerektiğini açıklarken, sâliklerin maddî ve manevî ihtiyacını kendi ihtiyacı gibi kabul etmesi, daima Allah'ın huzurunda olduğunu hatırlaması, hal ve hareketlerinin zâhirî fıkha, şeriate uygun olması gerektiğini belirtir.⁷³

Gümüşhânevî, Allah'a ulaşmada takip ettiği usullerin yanında hiçbir zaman toplumsal ilişkilerin gerekliliği olan muamelatla ilgili hükümleri, ilmi, sosyal ve iktisadi konuları ihmal etmemesi⁷⁴ O'nun zâhir ve bâtını bir arada yaşamasındandır.

Gümüşhânevî'nin tasavvuf anlayışında dünya-ahiret dengesinin olduğu açıktır. Dini, ilmi, kültürel ve ekonomik açıdan ideal bir İslam toplumu oluşturmak onun gayelerindendir. Hak için halka hizmet anlayışı vardır. Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhânevî sohbetinde bulunanlara dünyası için ahiretini, ahireti içinde dünyasını terk ettirmez, insanlara ilimle ve sanatla techiz olmalarını öğütlerdi.⁷⁵ Kendi zamanında tasavvufî oluşumlarda ortaya çıkan bozulma ve yozlaşmaya işaret ettiği ve bunun ıslahı için çalıştığı dikkate şayandır.

Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhânevî, şeriat ve ledün ilminde bir zirvedir. Çeşitli buhranlarla dolu olan Sultan II. Abdülhamid devrinde toplumun irşad görevini üstlenmiştir. Onun kaleme aldığı eserleri ve yetiştirdiği halifeleri bunun açık bir göstergesidir.

Cami'ul-Usul kitabının yedinci bölümünde şeriat, tarikat ve marifetin birbiriyle nasıl bütünleştiği anlatılmaktadır. Bu bölümde Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhânevî Necmeddin'i Kübra'dan şöyle nakilde bulunur. “*Şeriat gemiye, tarikat denize, hakikatte denizdeki inciye benzer. Kim inci toplamak isterse önce gemiye biner, sonra denize açılır. Sonra gayesi olan inciye bulur.*”⁷⁶

Gümüşhânevî'ye göre Şeriatla teklif, hakikatle irfan oluşmuştur. Şeriat hakikatle kuvvetlenir. Hakikatte şeriatla sağlamlaşır.⁷⁷ Şeriat ilmin gerekleriyle kıyam etmektir. Hakikat ise hikmeti galip kılmak için daha çok ilimle meşgul olmaktır. Şeriat, Tarikat, Tasavvuf = Marifet, Hakikat bir merdivenin basamakları gibidir. Birinci basamak olan şeriat bilinmeden diğer basamaklara ilerlemek Yüce Yaratıcı'ya vasil olmak mümkün değildir. Şeriat, Allah'ın emir ve yasaklarıdır, hakikat ise emir ve yasakların gereğini yapmaktır. Şeriatsız tarikat, tarikatsız hakikat, hakikatsız da marifet olmaz.⁷⁸ Sülemi şöyle der: “*Şeriat emir, hakikat de Hakk'ın o emirdeki muradıdır.*”⁷⁹

⁷³ Türer, *Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhânevî'nin Şeriat Tarikat Ve Tasavvuf Anlayışı*, s. 81.

⁷⁴ Türer, *Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhânevî'nin Şeriat Tarikat Ve Tasavvuf Anlayışı*, s. 83.

⁷⁵ Serin, *İrşad ve Eğitim Metodu*, s. 90.

⁷⁶ Serin, *İrşad ve Eğitim Metodu*, s. 92.

⁷⁷ Serin, *İrşad ve Eğitim Metodu*, s. 106.

⁷⁸ Serin, *İrşad ve Eğitim Metodu*, s. 107.

⁷⁹ Kara, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul 1985, s. 305.

Gümüşhânevî'nin hayatı incelendiğinde *hukûkullah* olarak ifade edilen Allah haklarına, *hukukulibad* olan kul haklarına riayet ettiğini ve özellikle hiçbir canlıya zarar verilmemesi gerektiğini vurguladığını görmekteyiz. Zararın vukuu durumunda Allah hakları ile ilgili olanlarının kaza, kul hakları ile ilgili olanlarının ise eda olarak⁸⁰ ve manen de tövbe edilerek ödenmesi gerektiğini belirtir.⁸¹

“Allah kime iyilik dilerse onu dinde fakih kılar”⁸² hadis-i şerifinde geçen, *fakih* kavramı, İmam Azam Ebû Hanife'nin de fikhî “*kişinin hak ve sorumluluklarını bilmesidir*” şeklindeki ifadesiyle zihinlerde belirgin hale gelir. Ahmed Ziyâuddîn Gümüşhânevî, köklü ve derin bilgi sahibi olmak olan fikhî, özellikle ibadet hayatında *huşu*⁸³, *ta'dil-i erkân*⁸⁴ gibi konuları en güzel şekilde yerine getirerek tasavvufun ibadetlerdeki tezahürünün canlı örneği olmuştur. İbadetlerin düzgün olarak ifa edilmesi, kalbin gafletten uzak⁸⁵ olmasına bağlıdır.

Fıkıhla tasavvufu bir bütün olarak, Gümüşhânevî'nin kendi hayatında şekillendirmesi ve yaşanılır kılması, toplumun maslahatını gözetmesi, Yüce Yaradan'ın rızasına kavuşma amacına dönüktür. Bir âlim ve zahid olarak Gümüşhânevî'nin, hac temelinde ibadetlere getirdiği yorumlar ayrıca önem arz etmektedir.

VI. İbadetlere Getirdiği Yorumlar

Allah'a ubûdiyyetin en güzel örneği olan namaz, oruç, zekât ve hac fikhî kitaplarının ibadet bölümlerinde detaylı olarak incelenir. Bu ibadetlerin farzları, vacipleri, sünnetleri, namazın çeşitleri, kılınışı, sehiv secdesi vb. konular fikhî önemli bir alanını oluşturur. Fıkıhçılar “*zâhire göre hükmedilir*”⁸⁶ kuralı mucibince gerek ibadetlerde ve gerekse muamelatta, zâhire göre hükmederken bâtinî anlamları kişi ya da kişilerin niyetlerine, kalbî fiillerine bağlı olarak kabul etmişlerdir. Kalben yerine getirilmesi gereken konuların gerçekleşmemesi durumunda sonuç ona göre şekillenmektedir. “*Ameller niyetlere göredir. Herkese niyet ettiği şey vardır.*”⁸⁷ ve “*Gizli hallerin hesabı Allah'a aittir.*”⁸⁸ Hadis-i şerifleri bunun delilidir. Aynı işi yapan ancak niyetleri farklı olan kişinin dünya ve ahirette farklı sonuç elde etmesi mümkündür.

⁸⁰ Gündüz, *Gümüşhânevî Ahmed Ziyaüddin*, s. 118.

⁸¹ Serin, *İrşad ve Eğitim Metodu*, s. 104.

⁸² Buhârî, İlim 10.

⁸³ Yüce Yaratıcı karşısında duyulan saygı ve tazimden dolayı her türlü benlik iddiasını terk ederek O'na boyun eğerek bunun hal ve hareketlerdeki tezahürüdür. Şener, Mehmet, “*Huşu*”, DİA, İst., 1998, XVIII, 423.

⁸⁴ Namazın rükünlerinin düzgün bir şekilde yapılması demektir. Ebû Yusuf ve Hanefilerin dışındaki üç mezhebe göre namazın rükünü, farzıdır. Heyet, *İlmihal İman ve İbadetler*, TDV. Yayınları, Ankara 2010, c. 1, s. 227.

⁸⁵ Kehf, 18/28.

⁸⁶ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l- Evliya*, Kahire t.y., c. 4, s. 165.

⁸⁷ Buhârî, Bed'ül-Vahy 1; Müslim, İmâret 155; Tirmizi, Fedâilü'l-Cihad 16.

⁸⁸ Buhârî, İman 17, 28, Salât 28; Müslim, İman 32-36; Ebû Davud, Cihad 95.

Ahmed Ziyâuddîn Gümüşhânevî, tasavvufta *seyr-i sulûk* süresince Allah'a vasıl olmada zâhirî sebepler olarak değerlendiği ibadetleri fikhî ölçülere göre riayet ederek ve bu ibadetlerin ruhu olan huşûnun hakikatini, kalbin Allah'ın kudret elinde olması şeklinde tanımlamış,⁸⁹ her zaman ihsan duygusu içerisinde kalarak, farz namazların zırhı konumunda olan nafilâ namazlara önem vermiş farz namazları korumuştur. Namazın rükünlerinin inceliklerini açıklarken rükû ve secdeyi, nefsi küçülten insanı Allah'a yaklaştıran bir ibadet olarak vasıflandırmıştır.⁹⁰ Kulluğun hakikati Allah'ın iradesi yanında nefsin iradesini düşürmek, O'na ulaşmayı engelleyen nefsi ve isteklerine engel olmaktır.⁹¹ Dolayısıyla namaz ruhu ve nefsi arındıran arı ve duru su gibi günahlardan temizleyerek,⁹² insanı hayâsızlıktan ve kötülükten alıkor.⁹³

Gümüşhânevî tüm farz ibadetlerinde olduğu gibi farz olan orucu da nafilâ oruç ibadetiyle⁹⁴ korumuştur. Oruç, şehvi arzuları terbiye ederek Allah'a ulaşmayı kolaylaştırır. İnsanın beden ve ruhen temizlenme araçlarından biridir. Nasıl ki melekler yeme, içme ve cinsi ilişkiden münezzehe iseler, hayvani özellik olan yeme, içme ve cinsi ilişki arzusu taşıyan insanın bunlardan belirli ölçüde uzaklaşarak meleklere benzemesi⁹⁵ tasavvufî hayatın bir hedefidir.

Gümüşhânevî, İslam'ın iktisadi ve toplumsal hayatını düzenleyen zekât, sadaka, infak gibi konularda da önemli faaliyetlerde bulunmuş, *ortak yardımlaşma ve yatırım*⁹⁶ sandığı kurmuştur. Gümüşhânevî, tasavvufî hayatında, kötü huylar olan cimrilik ve hasisliğin yerine cömertlik ve yardımseverlik gibi güzel hasletlerin yerleşmesine önem vermiştir. Çünkü zekâtla insan bu özelliklere kavuştuğu gibi nefsin sıfatlarından uzaklaşarak *Allah'ın ahlakıyla ahlaklanma*⁹⁷ derecesine ulaşır, diğer bir ifadeyle *seyr-i sulûkta* hedefe doğru ilerlemede önemli fonksiyona sahiptir ve etkindir.

Gümüşhânevî haccın fikhî yönlerini, yapılışını incelemiş, namaz ve oruç gibi bedeni, zekât gibi mali ibadet olan ve hikmetleri kendinde toplayan hac ibadetini,⁹⁸ başından sonuna kadar yapılışıyla ilgili yirmi rükünün zâhirî fikhinin yanı sıra bâtinî fikhin inceliklerine dikkat çekmiş, tasavvufî yönlerini açıklamıştır.⁹⁹

İslam dininin rükünlerinden biri olan hac, kalp ile bâtına hayat veren bir ibadettir.¹⁰⁰ Allah (cc.) "*Benim evim*"¹⁰¹ olarak ifade ettiği ve etrafını haram belde

⁸⁹ Serin, *İrşad ve Eğitim Metodu*, s. 106.

⁹⁰ Serin, *İrşad ve Eğitim Metodu*, s. 105.

⁹¹ Serin, *İrşad ve Eğitim Metodu*, s. 105.

⁹² Uludağ, Süleyman, *İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, TDV. Yayınları, Ankara 1989, s. 81.

⁹³ Ankebût, 29/45.

⁹⁴ Serin, *İrşad ve Eğitim Metodu*, s. 104.

⁹⁵ Uludağ, *İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, s. 86, 87.

⁹⁶ Türer, *Ahmed Ziyâuddîn Gümüşhânevî'nin Şeriat Tarikat ve Tasavvuf Anlayışı*, s. 84.

⁹⁷ Uludağ, *İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, s. 92.

⁹⁸ Uludağ, *İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, s. 94.

⁹⁹ Gündüz, *Gümüşhânevî Ahmed Ziyâuddin Hayatı*, s. 113.

¹⁰⁰ Gümüşhânevî, *Câmi'ul-menâsik alâ ahseni'l-mesâlik*, İstanbul 1289 h. s. 2-3.

kıldığı mekânların belirli şartlar muvacehesinde ziyaret edilmesi tasavvufla irtibatlıdır. Hac ibadetinde her şeyi eş, dost vb. terk ederek Allah'ın evine ziyarete gidiliyorsa, manen vuslat için nefse karşı mücadele ve bazı fedakârlıklar gerekir. Kabul edilen bir hac için helal lokma, tövbe ve şehvi arzulardan uzak durma, ilahî emirlerine ittiba nasıl gerekli ise vuslat için de gereklidir.¹⁰²

Allah yolunda hiçbir karşılık beklemeden O'nun rızası gözetiliyorsa, şeytan taşlamak, Safa ile Merve arasında sa'y etmek ve haccın diğer rükünlerinde de durum aynıdır. Şeytan taşlama ve sa'yde nefsin hoşuna gitmeyecek ve insan aklının hikmetini anlayamayacağı bir yön vardır. Hacda olduğu gibi ibadetlerde de akli ve dünyevi sebepler değil taabbudilik özelliği vardır. Akıl ve nefis devre dışıdır. Yaşanılan hayatta ve ibadetlerde her türlü masivadan ayrılarak Allah'ın emrine a'made olmak söz konusudur.¹⁰³

Hac farızasını ifa eden bir kişinin Beytullah'a olan özlemini sürekli canlı tutması, Beytullah'ı seyretmenin sanki ahirette Rabbü'l-beyti seyretmesi gibidir. Dünya hayatında birçok zorluklara katlanarak Kâbe'yi ziyaret eden bir müslümanın Kâbe'yle buluşması bir nev'i Allah'a kavuşması, vuslata ermesidir. Bundan dolayı insanın gerçek vuslat için sebeplere sarılması gerekir.¹⁰⁴

Hacda gösterilen azim ve sabrın, tecelliye mazhar olabilmek için riyadan uzak olarak gönülde de gösterilmesi gerekir.¹⁰⁵ Ayrıca bu farzın yerine getirilmesi esnasında *kat'ul-alâik* olarak ifade edilen Allah'a ibadet dışında her şeyden ilgi ve alakayı keserek, pişmanlık ve tövbe içerisinde, hacca götüren vasıtaları da kendisini kabre götüren araç olarak, *rabitatü'l-mevt*¹⁰⁶ olan ölümü ve ahireti düşünerek hareket edilmelidir.¹⁰⁷ Gümüşhânevî'nin, hac ibadetinde zâhiren yerine getirilmesi gereken görevlerin, tasavvufta karşılıklarını ifade etmesi, ibadetlerin bâtinî cihetinin olmaması halinde zâhiren ibadetler yerine gelse de kötülükten alıkoyan bir ibadet olmayacağı anlaşılmaktadır.

Hac yolculuğuna çıkan kişi, her türlü hazırlığını yapmalı ve takva azığını yanına almalıdır. Ahiret yolculuğu da hac yolculuğu gibidir ancak bu yolculuk daha meşakkatli ve çetin olduğundan takva ile hareket edilmesi gerektiği düşüncesinde olması farklı bir ufuk açmaktadır.¹⁰⁸

Hacda ihrama girmek; ölüm ve ahiretle beraber olmak ve ölmeden evvel ölümü düşünmeyi her türlü dünyevi, nefsi ve şehvi arzulardan uzaklaşarak muhasebe ve murakabe ile *seyr-i sülûkunu* tamamlamayı; tüm hac görevini ifa için gelenlerin telbiyeyle birlikte ihramlı olarak ortaya çıkmaları ise *Sur*'un

¹⁰¹ el-Bakara, 2/125.

¹⁰² Gündüz, *Gümüşhânevî Ahmed Ziyâüddin*, s. 115.

¹⁰³ Gümüşhânevî, *Câmi'ul-menâsik*, s. 305-306.

¹⁰⁴ Gümüşhânevî, *Câmi'ul-menâsik*, s. 308-309.

¹⁰⁵ Gümüşhânevî, *Câmi'ul-menâsik*, s. 308-309.

¹⁰⁶ Gümüşhânevî, *Câmi'ul-menâsik*, s. 312.

¹⁰⁷ Gümüşhânevî, *Câmi'ul-menâsik*, s. 309-310.

¹⁰⁸ Gümüşhânevî, *Câmi'ul-menâsik*, s. 311-312.

üflenişini ve kabirden kalkarak dirilişi ifade eder. Hac aynı zamanda Allah ve Resulüne bir hicrettir.¹⁰⁹

Haccın çileli sabrı gerektiren mukaddes bir yolculuk olması ve severek yapılması, Allah'a vuslat yolunda çekilen çilelere ve kabirle başlayan ahiret hayatına benzemektedir.¹¹⁰

Hac yolculuğu ile kutsal mekânlara ulaşmayı hedef edinen kişi *seyr-i sulûk* yolculuğuna çıkmış, bu yolculukta riyazat ve mücahedelerini tamamlayıp vuslata doğru ilerlerken, ümidi daha fazla olarak, ümit ve korku *hayf ve recâ* içinde bulunmalıdır.¹¹¹

Kâbe'yi seyretmek, Yüce Allah'ın tecellileriyle baş başa kalmak ve bunu gönülde temâşa etmek, vuslatın sonunda müşahede ve tecellilerin zevkinde fenâ fillah'ı hatırlatırken, tavâf ise, Kâbe'nin etrafında sadece bedenle yapılan dönüşler olmayıp Allah'ın azameti karşısında ve ihsan duygusu içerisinde, *seyir ilallahı*; vuslat yolculuğunda vecd ve istiğrakın sonunda kendinden geçmeyi ifade eder.¹¹²

Kâbe'nin örtüsüne el sürmek; kendisinin nankör, günahkâr ve Allah'ın azameti karşısında aciz olduğunu, *haceru'l-esvede* el sürmenin Allah'a olan ahdini yenilediğinin bir göstergesidir.¹¹³

Sa'y kullukta ihlasın bir göstergesi olarak, hasenat ve seyyiatın tartıldığı *Mizan*'ın iki tarafında şaşkın bir şekilde affedilme ve kurtuluşa erme ümidiyle gidip gelmek demektir.¹¹⁴

Arafat'ta vakfe, mahşerde kendi derdine düşen insanların halini ve bu kalabalıkta mana erlerini düşünerek günahlara olan arzulardan uzaklaşarak murakabe alışkanlığı elde etmek tasavvuf ilminde ifade edilen *vukuf-i kalbiyi* yaşamak demektir.¹¹⁵

Şeytan taşlama, insanda bulunan şeytânî, hayvânî ve nefsânî duygu ve düşüncelerden uzak kalmaya ve her türlü kötülüğe karşı mücadele ruhunun var olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca Hz. İbrahim'i Hac ibadetinden alıkoymak isteyen şeytani taşıyarak uzaklaştırmasının hatırlanmasıdır.¹¹⁶

¹⁰⁹ Gümüşhanevi, *Câmi'ul-menâsik*, s. 313-315.

¹¹⁰ Gümüşhanevi, *Câmi'ul-menâsik*, s. 315-317.

¹¹¹ Gümüşhanevi, *Câmi'ul-menâsik*, s. 318.

¹¹² Gümüşhanevi, *Câmi'ul-menâsik*, s. 317-319.

¹¹³ Gümüşhanevi, *Câmi'ul-menâsik*, s. 320-321.

¹¹⁴ Gümüşhanevi, *Câmi'ul-menâsik*, s. 321-322.

¹¹⁵ Gümüşhanevi, *Câmi'ul-menâsik*, s. 322-323.

¹¹⁶ Gümüşhanevi, *Câmi'ul-menâsik*, s. 324-325.

Kurban ibadetinin anlamı, kurbanın organlarına karşılık kendi organlarının cehennem azabından korunacağı inancında olarak, Allah için ifnâ ve imha olunabileceğinin bir göstergesidir.¹¹⁷

Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhânevî, İslam'ın temel rükünlerinden biri olan haccı, başından sonuna kadar *seyr-i sulûk* yolculuğuna benzeterek farklı bir yorum getirmiştir. Haccın zâhirinin olduğu kadar, hikmetlerinin, iç anlamının da anlaşılmasının zaruretini ve her ikisi birlikte olduğunda, gerçek hac ibadetinin ifa edilebileceğinin önemini ortaya koymuştur.

Sonuç

İnsan, zâhirî ve bâtinî özelliklere sahip sosyal bir varlıktır. İnsanın mutlu olması, sahil bilgi ve inanca sahip olarak ruhen ve bedenlen sağıklı olmasına bağılıdır. Şâri Teâla'nın insan hayatı için va'z ettiğı emir ve yasaklar, insanın dış dünyasına yönelik olduğu kadar manevi dünyasına da hitap eder. Dolayısıyla ibadetlerden muamelata kadar tüm ilahi mesajlar zahir ve batın olmak üzere iki yönlü özellik taşımaktadır.

İslam fikhının kaynağı olan nasların belirleyici olduğu Müslümanın yaşamında lehte ve aleyhte olan hükümlerin bilinmesi, toplumu oluşturan insan hayatının bu çerçevede tanzimi son derece önemi haiz olduğu görülmektedir. Dini hükümlerin kaynağı olan nasların anlaşılması demek, lehte ve aleyhteki hükümlerin hayata uygulanması demektir. Nasların en iyi şekilde uygulanması anlaşılmasının bir tezahürüdür. İnsan hayatını tanzim eden ve ibadetlerle birlikte ayırıcı özelliğe sahip olan İslam hukuku, insan hayatında daha çok zâhirî fikhı namaz, oruç, zekât, hac ve muamelat konularını ele alırken, tasavvuf ise bâtinî fikh olarak insanın iç dünyası, iman, ihlas, huşu, niyet kalp, vb. konuları değerlendirir. Dolayısıyla zâhirî fikh kabul edilen İslam hukukunun konuları ile batını fikh olan tasavvuf ilminin konuları ayrı olmakla birlikte her ikisinin ortak alanları bulunmaktadır.

İslam fikhı, zâhirî fikhla ilgili olarak, ibadetlerden muamelata insan hayatını kuşatan her türlü geçerli hukukî işleme kadar zâhirî hükümlerin fikhedilmesini ve uygulanmasını arzu ederken, iç anlamlarının yani bâtinî fikhının kavranmasını ve bir bütün içerisinde tatbik edilmesini hedefler.

İç dış, hukuk ahlak, zahir batın, vücut kalp, kavramlarının anlam ilişkileri birbirlerinden tamamen ayrı ve farklı düşünülemez. Özellikle naslarda zikredilen *mantukun* hükmünün, nassta ifade edilmeyen *meskûnun anh* hakkında sabit olarak delaletinin ortaya çıkması fikh açısından önemlidir.

İslam fikhının konuları olan ibadetlerin nasıl yapılacağı zâhirî fikh olurken, niyet, huşu ve ta'dili erkân gibi ibadetlerin geçerli olması için gerekli olan hususlar, batını fikhın ilgi alanına girmektedir. Ayrıca İslam hukuku

¹¹⁷ Gümüşhanevi, *Câmi'ul-menâsik*, s. 322-325.

açısından belirli ilkelerle kurulan sözleşmelerin zâhirî şartları olabileceği gibi kasıt, niyet, irade vb. bâtinî fikhın ilgi alanına giren manevi unsurları da bulunmaktadır.

Zâhirî ve batını fikhın alanı olan insanlar arası ilişkilerden yaratıcı ile olan ilişkilere kadar diğer bir ifadeyle ibadetlerden muamelata kadar hayatın her alanında İslam fikhının uygulanmasının bir göstergesi olarak Ahmed Ziyâuddîn Gümüşhânevî Osmanlının son dönemlerinde yaşamış, önemli şahsiyetlerden biridir.

Ahmed Ziyâuddîn Gümüşhânevî bir mutasavvıf olarak zâhirî ve bâtinî fikhın inceliklerini kendi hayatında tatbik ederek somutlaştırmış, fıkıh tasavvuf ilişkisini uygulayarak ortaya koymaya çalışmış, İslam fikhı bilinmeden Allah'a ulaşmanın, tasavvufî anlamda *seyr-i sulûk* tamamlanmasının mümkün olmayacağını vurgulamıştır. Bu süreçte hedefe vasıl olmanın farklı metotları olabileceğini ve hepsinin hedefinin aynı insan-ı kâmiller yetiştirmek olduğunu eserlerinde belirterek bütüncül bakabilmiştir.

Ahmed Ziyâuddîn Gümüşhânevî, *seyr-i sulûk* ve hac yolculuğu bağlamında ibadetlere farklı bir yorum getirmiş, güncel konulara vakıf olmasıyla, birleştirici rolüyle, ihlas ve takvasıyla, hayatındaki ihsan duygusuyla, nafile ibadetlerle ve sünnetin yaşayan örnekliğiyle, fıkıh ve tasavvufun bir bütün olarak, ibadetlerdeki tezahürünün ve hayata aktarılmasının müşahhas örneği olmuştur.

Kaynakça

Berki, Ali Himmet, *Açıklamalı Mecelle*, Hikmet Yay., İstanbul ty.

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Yay., İstanbul 1985.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed İbn İsmail (ö.256), *el-Câmiu's-Sahîh*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2010.

Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, Meral Yay., İstanbul t.y.

Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara 1997.

Çalış, Halit, *İslâm'da Kolaylaştırma İlkesi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2013.

Çeker, Orhan, *Fıkıh Dersleri I*, Seha Neşriyat, İstanbul 1994.

Dağcı, Şamil, *İslâm Ceza Hukukunda Şahıslara Karşı Müessir Füller*, DİB. Yay., Ankara 1996.

Ebû Dâvûd, Süleyman İbn el-Eş'as es-Sicistânî el-Ezdî (ö.275), *Sünenü Ebi Dâvud*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2001.

Gümüşhânevî, *Câmi 'ul-menâsik alâ ahseni'l-mesâlik*, İstanbul 1289 h.

Gümüşhânevî, *Ramuz*, haz.: Lütfü Doğan, M. Cevat Akşit, Milsan 1982.

Gündüz, İrfan, *Gümüşhânevî Ahmed Ziyâuddîn Ziyâuddîn Hayatı-Eserleri-Tarikat Anlayışı ve Hâlidîyye Tarikatı, Seha Neşriyat*, İstanbul t.y.

Hallaf, Abdulvehhab, *İlmu usûlu'l-fikh*, Eda Neşriyat, İstanbul 1991.

Heyet, *İlmihal İman ve İbadetler*, TDV. Yay., Ankara 2010.

Hocazade, Ahmed Hilmi, “*Mevlana Ahmed Ziyâuddîn Gümüşhânevî*”, *Cerîde-i Sûfiyye*, 1330.

İbn-i Mâce, Muhammed bin Yezîd el-Kazvînî (ö.273), *Sünenü İbn Mâce*, Daru'l-Fikr, Beyrut t.y.

İz, Mahir, *Tasavvuf*, Kitabevi Yay., İstanbul 1997.

Kahraman, Abdullah, *Fıkıh Usûlü*, Rağbet Yay., İstanbul 2012.

Keskioğlu, Osman, *Fıkıh Tarihi ve İslam Hukuku*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1988.

Kıllıoğlu, İsmail, *Ahlak-Hukuk İlişkisi*, MÜİFV. Yay., İstanbul 1988.

Koca Ferhat, “Osmanlı Dönemi Fıkıh Tasavvuf İlişkisi: Fakılar ile Sofular Mücadelesinin Tarihi Serüveni”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/1, c.5, sayı:1 s. 73-131.

Köksal, İsmail, “Fıkıh ve Tasavvuf İlişkisi” *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 1999, c.4, sayı:2, s. 83-104.

Mustafa Fevzi b. Numan, *Hediyetu'l halidin fî menakıb-ı kutbi'l-arifîn mevlana Ahmed Ziyâuddîn b. Mustafa el-Gümüşhânevî*, İstanbul 1895.

Reisoğlu, Safa, *Borçlar Hukuku*, AÜSBF. Yay., Ankara 1977.

Serhendî, Ammed Fârûkî, *Mektubat-ı Rabbanî*, çev.: Abdulkadir Akçiçek, Merve Yay., İstanbul ty.

Şa'ban, Zekiyüddîn, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, çev.: İbrahim Kafi Dönmez, TDV. Yay., Ankara 1990.

Şener, Mehmet, “*Huşu*”, *DİA*, İstanbul 1998.

Tirmizi, Ebû İsâ Muhammed İbn İsâ (ö.297), *Sahîhi-Müslim*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2002.

Türer, Osman, *Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhânevî'nin Şeriat Tarikat Ve Tasavvuf Anlayışı*, Gümüşhanevi Sempozyum Bildirileri, İstanbul 1992.

Uludağ, Süleyman, *İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, TDV. Yay., Ankara 1989.

Zeydan, Abdülkerim, *el-Vecîz fî usûli'l-fikh*, Desaadet, İstanbul ty.